

Sadržaj i perspektive promena u socijalističkim zemljama

Dr *PREDRAG SIMIĆ*

Talas promena koji je krajem 1989. godine zahvatio istočnoevropske zemlje umnogome je izmenio političku kartu „starog kontinenta”. Ono što je na početku izgledalo samo kao još jedan pokušaj u nizu pokušaja reforme državnog socijalizma ubrzo se pretvorilo u duboke promene ukupnog društvenog, privrednog i političkog sistema većine socijalističkih zemalja s dalekosežnim posledicama po ukupne međunarodne odnose. Naročitu pažnju privlači činjenica da je sistem koji je od drugog svetskog rata neprekidno funkcionisao širom Istočne Evrope za svega četiri meseca doživeo kolaps, menjajući time i postojeću strukturu odnosa Istok – Zapad. Iako će ovi procesi biti predmet iscrpnih istraživanja u narednim godinama, već preliminarne analize ukazuju na to da među njima, uprkos nesumnjivih razlika, postoji najmanje pet bitnih dodirnih tačaka: strukturna kriza državnog socijalizma, prevaga tržišne i pluralističke orijentacije promena, „domino-efekt” reformi, strukturna kriza ovih društava i uvođenje ekonomskog i političkog pluralizma. To vodi određenim zaključcima o karakteru odnosa između privredne, socijalne i političke sfere u socijalističkim društvima, mogućim sadržajima i pravcima privrednih i političkih promena, njihovoj međuzavisnosti, kao i njihovim dometima i ograničenjima.

Snažan talas promena koji je krajem 1989. godine prošao zemljama Istočne Evrope umnogome je izmenio ukupnu političku kartu „starog kontinenta”. Ono što je na početku izgledalo samo kao još jedan u nizu pokušaja reforme državnog socijalizma ubrzo se pretvorilo u duboke promene društvenog, privrednog i političkog sistema većine socijalističkih zemalja, s dalekosežnim posledicama po ukupne međunarodne odnose. Te promene otvorile su i više kontroverza i dilema, od načelnih (pre svega, u kom će se pravcu odvijati dalji razvoj ovih društava), do praktično-političkih, koje su kulminirale u dramatičnim zbivanjima u više socijalističkih zemalja (Sovjetski Savez, Poljska, Mađarska, Nemačka Demokratska Republika, Bugarska, Čehoslovačka, Rumunija, Jugoslavija). Ono što, međutim, privlači naročitu pažnju jeste činjenica da je sistem koji je stvoren pre više od sedamdeset godina i koji je

kontinuirano funkcionisao širom Istočne Evrope u posleratnom periodu, za svega četiri meseca doživeo kolaps, menjajući time i postojeću strukturu odnosa Istok–Zapad.

Iako će ovi procesi biti iscrpno istraživani u narednim godinama, već preliminarne analize ukazuju da među njima, uprkos nesumnjivih razlika, postoji najmanje pet bitnih dodirnih tačaka koje daju osnova određenim zaključcima o karakteru odnosa između privredne, socijalne, političke i ideološke sfere u socijalističkim društvima, mogućim sadržajima i pravcima privrednih i političkih promena, njihovoj međuzavisnosti, kao i njihovim dometima i ograničenjima.

1. DRŽAVNI SOCIJALIZAM – MODEL NA ZALASKU

Prva među tim dodirnim tačkama je preovlađujuća svest da je postojeći model privredne, društvene i političke organizacije u socijalističkim zemljama definitivno iscrpeo svoje razvojne potencijale i postao prepreka koja se mora otkloniti ukoliko ova društva žele da prevaziđu duboku strukturnu krizu u koju su zapala i uključe se u savremene civilizacijske tokove u svetu, a pre svega da usvoje tekovine i zahteve savremene naučnotehnoške revolucije i njene mnogobrojne društvene i ekonomske konsekvence.

Osnovna obeležja modela

Taj model („državni socijalizam”, „realni socijalizam”, „sovjetski model”, „staljinistički”, odnosno, „neostaljinistički model”) nastao je tokom dvadesetih i tridesetih godina u Sovjetskom Savezu, pod uticajem specifičnog sticaja istorijskih okolnosti u kojima se razvijalo sovjetsko društvo u tom razdoblju, da bi posle drugog svetskog rata bio prihvaćen ili nametnut skoro svim socijalističkim zemljama. Iako je taj model u posleratnom periodu na različite načine evoluirao i u SSSR-u i u drugim socijalističkim zemljama, društva državnog socijalizma u osnovi počivaju na tri bazične pretpostavke: državnom ili paradržavnom svojinskom monopolu u ekonomskoj sferi, monopolu komunističke revolucionarne, odnosno, avangardne partije u političkoj sferi („partijska država”) i

monopolu ideologije utemeljene na „marksizmu-lenjinizmu”, tj. marksizmu treće internacionale u duhovnoj sferi shvaćenoj u najširem smislu. Karakteristično obeležje tog modela je dominacija avangardne partije (u praksi to najčešće znači dominaciju partijskog vrha) nad instrumentima državne vlasti, kao i dominacija države nad privredom i društvom ideološki određena konceptom „diktature proletarijata”¹ čiji je cilj sprovođenje revolucionarnog preobražaja. U takvim uslovima politički sistem ne predstavlja specifični mehanizam samoregulacije globalnog društva koji šalje ali i prima informacije iz ostalih društvenih sfera, nalazeći se s njima u stalnoj interakciji, kao što je slučaj u većini savremenih društava. Umesto toga, politički sistem u ovim uslovima postaje instrument socijalne promene, odnosno sredstvo kojim avangardna politička organizacija ostvaruje svoj revolucionarni projekt, pa je odnos političkog sistema prema privredi i društvu izrazito jednosmeran dok je ukupna društvena organizacija prilagođena imperativima masovne političke mobilizacije i forsiranog socijalnog preobražaja.

Politički karakter revolucije i socijalističkog razvoja, odnosno forsirani socijalni preobražaj koji je izveden „odozgo”, instrumentima političke vlasti i na osnovu unapred utvrđenog političkog projekta, odredili su karakter političkog sistema tih društava. Prvo, struktura političke vlasti je izrazito monocentrična a sve niti društvene moći ukrštaju se u vladajućoj partiji, koja je nosilac revolucionarnog projekta. Personifikacija njene rukovodeće uloge i moći je karizmatički vođa, koji je vrhovni arbitar u svim *političkim* događajima i oko njega se, po pravilu, stvara kult ličnosti i nepogrešivosti. Drugo, monocentrizam izaziva „monomaniju” takvih sistema, odnosno usmeravanje njihove akcije na sasvim sužen krug ekonomskih, socijalnih i političkih ciljeva, izvan kojih ostaju mnogobrojna pitanja od vitalnog značaja za funkcionisanje savremenih, strukturno diferenciranih društava. Vremenom se zahtevi koji se upućuju sistemu umnožavaju i usložnjavaju, dok njegova sposobnost

¹ Klasičnu definiciju odnosa partije i društva u državnom socijalizmu dao je J.V. Staljin: „Diktatura proletarijata sastoji se iz rukovodećih direktiva partije, plus sprovođenje tih direktiva od strane masovnih organizacija proletarijata, plus njihovo pretvaranje u život od strane stanovništva”. Delovanje i volja onih kojima se rukovodi, tj. „demokratija”, izražavaju se samo u stepenu njihovog stvaralaštva i zalaganju u sprovođenju partijskih direktiva (Najdan Pašić, *Interesi i politički proces*, Izdavački centar „Komunist, Beograd, 1983, str. 111).

da ih rešava progresivno opada (karakterističan primer je dugotrajna kriza administrativno-planskog mehanizma upravljanja privredom, svojstvena svim državno-socijalističkim zemljama). Treće, takva struktura i distribucija političke moći čini te sisteme izrazito arbitrarnim, tj. ne ograničava ih normama ustavnosti i zakonitosti (pravne države), zbog čega je stepen njihove institucionalizacije izrazito nizak ili samo formalan. Četvrto, u njima izostaje uobičajena podela vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, dok se politički pluralizam i demokratske procedure, svojstvene savremenim parlamentarnim političkim sistemima (izbori s više kandidata, ograničavanje mandata nosilaca javnih funkcija, opoziv, slobodno izražavanje javnog mnjenja itd.), odbacuju kao instrumenti „buržoaske demokratije”. Peto, takvi sistemi ne poznaju kategoriju interesa izvan „interesa radničke klase i socijalizma”, polazeći od ideološkog postulata da oni odražavaju opšteljudske interese i da će svi legitimni posebni interesi biti zadovoljeni samom logikom revolucionarnog preobražaja. Time su zatvoreni kanali legalne artikulacije i posredovanja interesa, a pokušaji njihovog izražavanja i osporavanja bilo kog aspekta revolucionarnog projekta i njegove operacionalizacije suočavaju se s represijom u rasponu od ideološke osude („revizionizam”, „buržoaski” ili „anarholiberalizam”) do političke, pa i fizičke likvidacije njihovih nosilaca („čistke”). Šesto, podsistem političkih organizacija (sindikati, omladina, veterani, društvene organizacije, itd.) organizovan je na principu narodnog fronta na čijem se čelu nalazi avangardna partija, a osnovni zadaci su mu politička mobilizacija i transmisija odluka koje dolaze iz partije. Ukratko, čitava struktura političkog sistema prilagođena je imperativima forsiranog socijalnog preobražaja i permanentne socijalne i političke mobilizacije. Za razliku od drugih društava u kojima je takva organizacija poznata jedino u vanrednim okolnostima („ratna privreda”), u državno-socijalističkim društvima ona je manje-više permanentna, zbog čega se ova društva ponekad označavaju i kao „razvojne diktature”.²

Ukratko, cilj revolucionarnog društvenog preobražaja u ideologijama baziranim na „marksizmu-lenjinizmu” je dvo-

² Chalmers Johnson (ed.) „Change in Communist Systems”, Stanford University Press, Stanford, 1970.

struk: s jedne strane, to je proces modernizacije uglavnom shvaćen u klasičnim kategorijama (industrijalizacija, urbanizacija, rast životnog standarda itd.), a s druge strane, određen ideološkim načelima (vlast radničke klase, socijalna jednakost, solidarnost itd.). Budući da su sve autentične socijalističke revolucije, počev od oktobarske, izvedene u zemljama koje su tek bile na početku procesa prelaska od tradicionalnog agrarnog ka modernom industrijskom društvu, odnosno prvobitne akumulacije kapitala, pomenuti ciljevi su neminovno bili protivurečni budući da ekonomska snaga tih društava jednostavno nije bila dovoljna da obezbedi istovremeno i visoku akumulaciju kapitala i stope rasta potrošnje potrebne za ostvarivanje proklamovanih socijalnih ciljeva.

To je bio cilj zbog koga se revolucionarni projekt koji je trebalo ostvariti u socijalističkim zemljama već od samog početka suočio s protivurečnim ciljevima. S jedne strane, on je pred sobom imao stratezijske ciljeve (izgradnja najpre socijalističkog, a potom, i komunističkog društva), a s druge strane, situacija tih zemalja (nerazvijenost, neprijateljsko međunarodno okruženje i sl.) nalažala je neodložno ostvarivanje neposrednih, odnosno taktičkih ciljeva: forsiranu industrijalizaciju, jačanje odbrambene sposobnosti i socijalni preobražaj kojima bi se izgradile ekonomske, socio-klasne i druge pretpostavke ostvarenja prethodnih ciljeva. Time su se stratezijski i taktički ciljevi revolucionarnog preobražaja („ciljna” i „transfer” ideologija) našli u protivurečnom odnosu, jer dok su prvi politički mobilisali ljude oko ciljeva kao što su sloboda, jednakost, socijalno blagostanje i dr., drugi su, u ime njih, u praksi opravdavali autoritarne društvene odnose, subordinaciju, oskudicu, neograničeno jačanje države (zbog „zaoštavanja klasne borbe u socijalizmu”) itd. Neuspeh državno-socijalističkih sistema da u dužem vremenskom razdoblju obezbede i racionalno usmere procese modernizacije, kao i jačanje osamostaljenih interesa i centara moći unutar njih, vremenom su u prvi plan istakli ciljeve „transfer” ideologije potiskujući revolucionarne ideale u sve dalju i neizvesniju budućnost. Jaz između norme i stvarnosti, odnosno između „ciljne” i „transfer” ideologije, u socijalističkim zemljama vremenom je dobio groteskne i tragične razmere (staljinističke „čistke”, „veliki

skok napred", „kulturna revolucija", „dogovorna ekonomija", itd.). Upravo u tome trebalo bi videti korene razočaranja u socijalističke ideje i okretanje najširih masa stanovništva u pravcu ideja tržišne privrede i pluralističke demokratije.

Privredni, socijalni i politički sistem koji je vremenom nastao u ovim društvima slikovito se može prikazati sistemom koncentričnih krugova, u čijem se centru nalazi avangardna partija, u sledećem krugu država sa svojim instrumentima, a u spoljašnjem krugu privredni i socijalni sistem. U takvom poretku stvari sve odluke dolaze iz centra i posredstvom instrumenata političke vlasti prenose se u privrednu i socijalnu sferu u cilju realizacije projekta revolucionarnog i socijalističkog preobražaja društva. Budući da su ciljevi, sadržaj i tempo preobražaja ideološki definisani, čitav politički, socijalni i privredni sistem legitimise se revolucionarnom ideologijom i nema potrebe za demokratskom legitimacijom (slobodni višepartijski izbori, delovanje javnog mnjenja, demokratske procedure izražavanja interesa i donošenja odluka itd.). Iako povratni kanali uticaja iz društvene i privredne sfere na centre političkog odlučivanja nisu u potpunosti prekinuti, mogućnost izražavanja i delovanja interesa bitno su sužene hijerarhijskom strukturom sistema. Ukoliko bi se poslužili kategorijama teorije sistema mogli bi reći da takvi sistemi imaju veoma slabe „povratne sprege", tj. informacije o efektima njihovog delovanja. Neposredna posledica je to da su oni sposobni da menjaju ali ne i da budu promenjeni, odnosno vrlo se teško adaptiraju ne samo na promene u međunarodnom okruženju (što je naročito vidljivo u uslovima „treće tehnološke revolucije" – na primer neuspeh tzv. „kompleksnog programa naučno-tehnološkog razvoja zemalja SEV"), nego i na promene u vlastitom društvu koje su sami inicirali i izveli. Dok u početnim etapama procesa socijalne transformacije društva na niskom stepenu razvoja takva struktura može značiti izvesnu prednost, procesom razvoja, u prvom redu strukturnom diferencijacijom privrede i društva koja prati proces modernizacije, između političkog sistema, s jedne strane, i privrednog i socijalnog sistema, s druge, sve više raste napetost koja se vremenom pretvara u hroničnu krizu čitavog sistema.

Karakteristike krize

Pomalo paradoksalno deluje činjenica da su već početni rezultati ostvareni primenom ovog modela otkrili njegove duboke strukturne protivurečnosti i otvorili najpre latentnu a potom i akutnu ekonomsku krizu, koja je postala neposredni povod zahtevima za njihovo napuštanje i otvaranje procesa tržišno usmerenih reformi privrednog sistema. U jednom članku poznati kineski ekonomista Jiang Yifei primetio je da su „fatalne slabosti svojstvene strukturi sovjetskog tipa postepeno dolazile do izražaja napretkom socijalističke izgradnje”.³ Od Lenjinovog NEP-a i debata među sovjetskim ekonomistima iz dvadesetih godina, preko radova ekonomista kao što su Oskar Lange, Jeysej Liberman, Vlodimjerž Brus, Sun Yefang, Chen Yun, Ota Šik, Reže Njerš, Janoš Kornai, jugoslovenski „profitaši”, do mnogobrojnih savremenih autora i na Istoku i na Zapadu, razvijala se teorijska kritika administrativno-plan-ske privrede i državnog socijalizma na kojoj počivaju mnogo-brojni pokušaji tržišno usmerenih reformi i traganja za alternativnim modelima socijalističkog razvoja.

Pojava „visokih tehnologija” koje su pokrenule procese dubokih i sveobuhvatnih strukturnih promena i novi talas modernizacije u svim savremenim društvima, kao i razvoj integracionih procesa na nadnacionalnom planu (Zapadna Evropa, Severna Amerika, Azijsko-pacifički basen itd.) sedamdesetih i osamdesetih godina ovog veka i očigledna nespo-sobnost zemalja državnog socijalizma da prate te procese, predstavljao je tačku u kojoj su do izražaja došle sve „fatalne slabosti” državnog socijalizma i upravo u tome bi trebalo potražiti osnovno obeležje sadašnjeg talasa promena u većini socijalističkih zemalja. Nedvosmisleni indikatori privredne krize u ovim zemljama mogu se videti u hroničnim oskudica-ma, natprosečno visokom utrošku energije i sirovina po jedinici novostvorene vrednosti (u poređenju s tržišnim privre-dama sličnog nivoa razvijenosti), prikrivenoj nezaposlenosti (tj. „tehnološkim viškovima zaposlenih” koji se u proseku kreću od 30 do preko 50 odsto ukupnog broja radnika u preduzećima), zaostajanju produktivnosti rada (tabela I),

³ Jiang Yifei, „The Theory of an Enterprise-Based Economy”, „Social Sciences in China”, No 1/1980, str. 48.

Tabela I: PRODUKTIVNOST RADA U RAZVIJENIM KAPITALISTIČKIM I SOCIJALISTIČKIM ZEMLJAMA (1986. GODINA)

Zemlje	Ukupna privreda	Industrija	Poljo- privreda
Razvijene kapitalističke zemlje	100	100	100
SAD	145	130	200
Zapadna Evropa	80	95	100
Japan	85	90	37
Socijalističke zemlje	13	34	5
Zemlje SEV	36	52	15
SSSR	41	58	20
Evropske zemlje SEV	42	50	22
Kuba i azijske zemlje SEV	5	13	3
Kina	4	15	3

Izvor: Sava Živanov, *Reforme u socijalističkim zemljama*, „Marksistička misao“, br. 2/1988, str. 219.

značajnom opadanju efikasnosti investiranja čija su neposredna posledica sve skromnije stope privrednog rasta, pogoršavanje položaja tih zemalja na svetskom tržištu (negativni trgovinski i platni bilansi i rast spoljne zaduženosti (tabela II), rastuća inflacija (bilo u otvorenom, bilo u prikrivenom vidu), naglo opadanje životnog standarda, sve značajnija uloga „sive“ ekonomije – ukratko, duboka ekonomska kriza. Upravo te pojave bile su povod poznatom mađarskom ekonomisti Janošu Kornaju da svojoj, danas već klasičnoj analizi administrativno-

Tabela II: KONVERTIBILNI DUG ZEMALJA ISTOČNE EVROPE
(u milionima američkih dolara)

	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987
Bugarska	3.162	2.977	2.482	2.165	3.640	5.075	6.000
ČSSR	4.598	3.998	3.612	3.135	3.511	4.245	5.300
DRN	15.423	12.998	12.191	11.332	13.563	15.764	18.500
Mađarska	8.699	7.952	8.250	8.836	11.745	15.086	17.500
Poljska	25.468	24.700	26.440	26.800	29.700	33.526	37.600
Rumunija	10.159	9.766	8.880	7.198	6.634	6.395	5.700
Istočnoevropska zajednica (bez SSSR)	67.509	62.391	61.855	59.466	68.793	80.100	90.600
SSSR	26.534	26.737	23.587	22.513	28.465	33.061	38.000
Ukupno	94.043	89.128	85.442	81.979	97.258	113.161	128.000

Izvor: OECD

planske privrede da karakterističan naslov *Ekonomija oskudice*, u kojoj je teorijski pokazao da je oskudica neizbežni pratilac ovog tipa privrednog sistema.⁴

Otuda bi se moglo zaključiti da je kriza sa kojom su suočena socijalistička društva dvostruka. S jedne strane, to je kriza jednog osobenog oblika društvene, ekonomske i političke organizacije koji je, nesumnjivo, bio uspešan kao promotor primarne industrijalizacije tradicionalnih agrarnih društava, ali se pokazao nesposobnim da racionalno upravlja procesom modernizacije na nivou razvijenih društava. Karakteristični primeri te vrste su Čehoslovačka (koja je sa predratnog desetog mesta na listi najrazvijenijih zemalja sveta posle četrdeset godina socijalističkog razvoja spala na trideseto mesto) i DR Nemačka čije je zaostajanje u odnosu na SR Nemačku više nego očigledno (na primer, bruto nacionalni proizvod SR Nemačke iznosio je 1988. godine 1201 milijardu dolara, a DR Nemačke 232 milijarde dolara). S druge strane, ta društva, kao i sva savremena društva, našla su se pred izvozom tzv. treće tehnološke revolucije, odnosno pred prelaskom s nivoa industrijskog na nivo postindustrijskog društva, za šta su se ovi sistemi pokazali potpuno nesposobni. Otuda se često ističe njihova „preindustrijalizovanost“, koja se ogleda naročito u „teškoj strukturi privrede“ (dominacija teške industrije), prevelikom broju zaposlenih (naročito manuelnih radnika) u preduzećima u odnosu na tehnološke potrebe, visokom ekološkom zagađenju (zbog visokog učešća tradicionalnih „prljavih“ industrija) itd.

2. PREVAGA TRŽIŠNE I PLURALISTIČKE USMERENOSTI REFORMI

Drugo karakteristično obeležje savremenih promena u socijalističkim zemljama je to da one, bez izuzetaka, imaju za cilj razvoj tržišne privrede i pluralističke demokratije, u kojima se vidi jedino racionalno rešenje krize izazvane kolapsom državnog modela socijalizma.

Posmatrano u perspektivi prethodne četiri decenije, za paža se da su brojne socijalističke zemlje, suočene s rastućom krizom državno-socijalističkog modela koja se najoštrije ispo-

⁴ Janos Kornai, „Economics of Shortage“, North Holland, Amsterdam 1980.

ljila u ekonomskoj sferi, rešenje potražile u dva pravca. S jedne strane, neuspeh administrativno-planske privrede zasnovane na državosvojinskom monopolu upućivao je da se rešenje traži u tržišnoj regulativi privrednih procesa, što je, ipso facto, podrazumevalo i delimičnu ili čak potpunu reprivatizaciju velikih delova privrede. Već prvi takvi pokušaji pedesetih i šezdesetih godina (u vreme dva prethodna reformska talasa) zaustavili su se pred nizom ekonomskih i socijalnih problema koji su pretili da otvore i političku krizu, pre svega krizu političkog legitimiteta vladajuće partije. Budući da je svim ideološkim sistemima izgrađenim na temeljima marksizma treće internacionale („marksizam-lenjinizam”, odnosno, „boljševizam”) svojstvena izrazita kolektivistička, egalitariistička i anti-tržišna orijentacija, povratak tržišnoj regulativi u ekonomskoj sferi po pravilu se suočavao sa snažnim otporima koji su u pokušajima reformi videli „napuštanje revolucionarnih ciljeva i tradicija”, „revizionizam”, a često i „restauraciju kapitalizma”. Pored toga, deetatzacija privrede i razvoj različitih svojinskih oblika neizbežno su izvodili na političku scenu autonomne interesne grupe, remeteći odnose političke moći u ovim društvima i ugrožavajući politički monopol revolucionarne partije. U tome bi trebalo videti osnovne uzroke ograničenih dometa i napuštanja svih ranijih pokušaja tržišnih i demokratskih reformi u socijalističkim zemljama, bilo da su otpori došli iznutra (Kina, SSSR, Poljska, Mađarska, Jugoslavija), bilo spolja (kao u slučaju Čehoslovačke gde je reformska politika „praškog proleća” bila ugušena 1968. godine intervencijom snaga Varšavskog ugovora).

Time su se ove zemlje našle u svojevrsnoj pat-poziciji. S jedne strane, neuspeh administrativno-planskog modela privredne organizacije i zaostajanje za razvijenim tržišnim privredama postajali su sve očigledniji, što je ideološka obećanja (superiornost socijalizma u odnosu na kapitalizam) činilo sve neuverljivijim produbljujući jaz između vladajuće partije i naroda. S druge strane, tržišne reforme u privredi i demokratizacija političkog života predstavljali su nedvosmisleni pretnju opstanku postojećeg političkog sistema (i svih interesa koji su na njemu počivali), ali i ukupnoj stabilnosti ovih društava. U uslovima globalnog ideološko-političkog konflikta, zaoštrenih odnosa na realizaciji Istok–Zapad i trke u naoružavanju,

Sovjetski Savez i zemlje Varšavskog ugovora nisu mogli prihvatiti ovakav rizik jer bi unutrašnja nestabilnost koja prati reforme uticala, verovatno, i na bezbednost ovih društava (ovo objašnjava uzročno-posledičnu vezu procesa detanta i savremenog talasa promena u njima). Time su ove zemlje bile onemogućene da prihvate oba oblika makroekonomske regulative koja poznaju društva dvadesetog veka – planski i tržišni. U nezavisnim socijalističkim zemljama koje su prošle kroz autentične revolucije, kao što su Jugoslavija i Kina, ta dilema vodila je traganju za „trećim putem“, ali se bez obzira na različite modalitete svodila na rešenje „ni plan, ni tržište“, najčešće pod parolom „povratka revolucionarnim idealima“, a završavala se neizostavno ekonomskim, socijalnim, političkim i ideološkim voluntarizmom. Karakteristični primeri ove vrste su, svakako, „veliki skok napred“ i „kulturna revolucija“ u Kini, a na sličnim osnovama bila je i tzv. dogovorna ekonomija u Jugoslaviji. Zajedničko obeležje svih tih pokušaja bio je njihov potpuni debakl, koji je bio uzrok dubokoj krizi ovih društava.

Karakteristična obeležja „voluntarističke operacije“ bila su, prvo, decentralizacija ekonomske a često i političke moći do najnižih društvenih ćelija (kako bi se prevazišla ograničenja administrativno-planskog modela) i, drugo, nastojanje da se potisne delovanje tržišnih sila u kojima se vidi opasnost od „restauracije kapitalizma“ (tj. „buržoaskih prava“ u terminologiji maoizma). Slabosti takvog rešenja ogledaju se, pre svega, u sledeća tri aspekta.

Prvo, voluntarizam ne uspeva da ponudi efektivan model makroorganizacije društva. Uprkos nastojanju da ponudi rešenja za nedostatke administrativno-planskog modela privrede, voluntarizam se nalazi na identičnim pozicijama s njim u odbijanju da se odrekne neposredne političke kontrole nad privredom, umesto čega nudi administrativnu decentralizaciju političke moći čiji je krajnji ishod ono što se u jugoslovenskim političkim naukama često naziva „policentričnim etatizmom“. Umesto jednog centra političke moći nacionalnih razmera, decentralizacijom (bez demokratizacije) nastaje više novih centara političke moći čiji je odnos prema privredi i društvu nepromenjen. Pošto nije u mogućnosti da zameni planske i tržišne oblike rešavanja ekonomskih odnosa između privrednih

ili teritorijalnih subjekata, voluntarizam stvara usitnjene, relativno samodovoljne i vertikalno integrisane jedinice sa što je manje moguće horizontalnih veza. Novi centri moći, po pravilu, pokazuju i snažnu težnju da se konkurentski odnose jedni prema drugima. Osnovna slabost tog modela, prema tome ogleda se u nesposobnosti da postigne konzistentnost odluka centralnih i lokalnih organa, a time i efektivnu makroorganizaciju društva (ova situacija je sedamdesetih i osamdesetih godina naročito došla do izražaja u Jugoslaviji).

Drugo, prethodni problem – voluntarizam – uglavnom se pokušava rešiti kanalima neposredne ideološke komunikacije između političke elite (partijskog i državnog vođstva) i društva te održavanjem permanentne političke mobilizacije gotovo neprekidnim političkim kampanjama.⁵ Neposredna posledica toga bila je da su gotovo sve praktične političke odluke bile podignute na nivo ideoloških principa. Definisanje konkretnih ekonomskih i političkih odluka u smislu ideoloških načela dalo je povoda krutoj i autokratskoj politici, koja je naročito došla do izražaja za vreme „kulturne revolucije” u Kini. Time je postignut efekat potpuno suprotan željenom budući da se politički stav ljudi vrednuje na temelju njihovog odnosa prema sasvim konkretnim pitanjima, birokratsko ponašanje (bezuslovno prihvatanje svega što dolazi s vrha i uzdržavanje od bilo kakve vlastite inicijative) postaje pravilo opstanka. S druge strane, logika ideološke mobilizacije vraća stvari na njihov početak, tj. na državno-socijalistički model privredne, društvene i političke organizacije.

Treće, u takvim uslovima ekonomski i socijalni poremećaji postaju neizbežni. Uprkos tome što odbacuje tržište, voluntarizam slabi i institucije neophodne planskom sistemu (prikupljanje i obrada statističkih podataka, planiranje i programiranje, nadzor itd.), čime gubi mogućnost da upravlja celinom privrednog sistema.⁶ Kada, neminovno, dođe do privrednih

⁵ Karakterističan primer je, svakako, Kina u vreme „velikog skoka napred” i „kulturne revolucije”. Slične pojave su, međutim, bile očigledne i u drugim socijalističkim zemljama, na primer u Jugoslaviji tokom druge polovine sedamdesetih godina, kada su sve ozbiljniji nagoveštaji dolazeće krize ostajali u senci snažne političke propagande, obeležavanjem mnogobrojnih revolucionarnih jubileja, oživljavanjem već pomalo zaboravljenih oblika političke mobilizacije (na primer, omladinske radne akcije) itd.

⁶ Tipičan primer te vrste je nesposobnost Jugoslavije da posle izbijanja krize dugova početkom osamdesetih godina samostalno sačini evidenciju vlastitih zaduženja u inostranstvu.

poremećaja, voluntarizam je prinuđen da pribegava administrativno-planskim rešenjima. Eskalacija „samoupravne” frazeologije u Jugoslaviji krajem sedamdesetih godina u osnovi je prikrivala slabljenje stvarnog uticaja samoupravnih institucija i restauraciju odnosa svojstvenih državnom socijalizmu u okvirima „policentričnog etatizma”.⁷ Iako u trenucima krize pribegava administrativno-planskim metodima (s kojima deli odbojnost prema robnoj proizvodnji i tržištu), voluntarizam, iz navedenih razloga, onemogućava njihovo konzistentno delovanje, čime se ova društva suočavaju s nedostacima i planskog i tržišnog modela bez prednosti i jednog od njih.⁸ U uslovima višenacionalne zajednice, kakva je Jugoslavija, „policentrični etatizam” je, između ostalog, izazvao i dubok poremećaj u međunacionalnim odnosima.

Neuspeh voluntarističke opcije stoga ne ostavlja prostora dilemama da li tržišno usmerene reforme imaju alternativu. Otuda je njen neuspeh bio i neposredni povod snažnom talasu strukturnih promena u Kini u drugoj polovini sedamdesetih godina („četiri modernizacije”) i Jugoslaviji osamdesetih godina. Premda su i kineski i jugoslovenski eksperiment svojevremeno imali dosta pristalica na levisi, njihov neuspeh je danas postao snažan argument tezi da se izlaz iz krize državnog socijalizma može naći jedino konzistentnim i dosledno sprovedenim tržišno-usmerenim reformama u privredi i demokratizacijom političkog sistema na osnovama političkog pluralizma (uz odgovarajuće promene u oblasti vrednosnog sistema itd.).⁹ Pri tome, svakako, ne bi trebalo zanemarivati snagu otpora društvenih i političkih grupacija („nomenklatura”, „politokra-

⁷ Komentarišući eksperimente iz pedesetih i šezdesetih godina kineski autori smatraju da se maoističke reforme i „ne mogu smatrati istinskim reformama, pošto ne zahvataju koren problema... One su, pre svega eksperimenti koji ne mogu uneti suštinske promene u postojeću privrednu strukturu koja ostaje visoko centralizovana, pretežno zavisna od administrativnih metoda i suprotstavljena regulatornim metodima tržišta. To je razlog što (omakve) reforme neizbežno zapadaju u zatvoreni krug 'centralizacija-krutost-kritika-decentralizacija-haoscentralizacija'”. (Liu Guoguang i Wang Ruixin, *op. cit.* str. 84).

⁸ Komentarišući neuspeh maoističkih eksperimenata, američki autor Carl Riskin zaključuje: „... dok su inovacije socijalno mobilizatorskog pristupa bile destruktivne po institucije (omakve) planiranja, periodična potreba da se obnovi planiranje, koji su priznavali čak i maoisti, zauzvrat je lišavala maoističke vrednosti njihove suštine, ostavljajući samo retoričnu školjku. Kina je (time) dobila najgore iz oba sveta”. (Carl Riskin, *Introduction*, Doroty J. Solinger (ed.), *Three Visions of Chinese Socialism*, Westview Press, Boulder and London 1984. str. 7).

⁹ Karakterističan primer je članak sovjetskog novinara Timura Gajdara o krizi u Jugoslaviji pod naslovom *Nemojte ponavljati naše greške* koji su objavile „Moskovske novosti” 13. avgusta 1989.

tija”), koje su, manje zbog dogmatizma a pre zbog zaštite vlastitih privilegija i socijalnog statusa (koji potiče iz same strukture državnog socijalizma), spremne da se ogorčeno suprotstave promenama. To nedvosmisleno potvrđuju zbivanja u SSSR-u 1988. godine (događaji vezani za objavljivanje poznatog pisma Nine Andrejeve, tzv. antiperestrojka manifesta) i naročito, krvavi događaji u Kini i Rumuniji 1989. godine.

3. „DOMINO-EFEKAT” REFORMI

Treće zajedničko obeležje procesa promena u socijalističkim zemljama jeste međuzavisnost privrednih i političkih reformi, saznanje da „popravkama”, tj. palijativnim reformama administrativno-planske privrede nije moguće doći do rešenja za probleme s kojima su suočena ova društva i da su neizbežne korenite promene njihove ukupne privredne, društvene i političke organizacije, tj. da se sistem ne može promeniti već da se mora zameniti.

Istorija zemalja državnog socijalizma govori da kritični trenutak u njihovom razvoju nastaje kada sposobnost tradicionalno organizovanih centara političkog odlučivanja da upravljaju procesima ekonomske i socijalne modernizacije oslabi (čak i da se potpuno izgubi) i, naročito, kada rastući nesklad između nepromenljivog političkog sistema, s jedne i modernizirajućeg socijalnog i ekonomskog sistema, s druge strane, postavi na dnevni red zahteve najpre za ekonomskom a potom i političkom reformom. Imajući u vidu karakter tih političkih sistema i njihov odnos prema socijalnom i ekonomskom sistemu, njihova modernizacija znači transformaciju čitave strukture političke moći i njeno pretvaranje od instrumenta kojim avangardna partija sprovodi svoj revolucionarni projekt u specifični mehanizam samoregulacije globalnog društva, čije će se funkcionisanje umesto ideologijom usmeravati interesima različitih društvenih subjekata. Takva promena, međutim, svuda nailazi na otpor osamostaljenih centara moći, ne samo u partiji i državnom aparatu (naročito u snagama bezbednosti – karakterističan primer su rumunska tajna policija „Sekuritate” i delovi kineske armije, već i svih drugih čiji bi položaj bio ugrožen. Započete uglavnom sa željom da se poprave

najkrupniji promašaji u privredi (naročito u poljoprivredi, lakoj industriji, uslugama i drugim oblastima gde se potpuni neuspeh državnog socijalizma ne može prikriti) i time usavrši postojeći sistem, promene se, po pravilu, vrlo brzo sudaraju s granicama privrednog, a potom i političkog sistema pokazujući da su neophodni mnogo ozbiljniji zahvati u strukturi ukupnog privrednog, socijalnog i političkog sistema. Ukoliko to nije slučaj, polovične reforme bitno pogoršavaju ionaku krhku privrednu ravnotežu, a time i položaj ovih zemalja u svetskoj privredi izazivajući dalekosežne socijalne i političke poremećaje. Upravo to se dogodilo brojnim socijalističkim zemljama krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina. Kriza, međutim, ne ostaje ograničena na ekonomiju i po pravilu utiče na opadanje političkog legitimiteta celokupnog sistema narušavajući njegovu stabilnost (karakterističan primer je poljska kriza koja je dovela do raspada Poljske ujedinjene radničke partije).

Jedno od karakterističnih načela političke teorije glasi da stabilnost političkih sistema određuju dva činioca: efikasnost i legitimnost. Produbljavanje strukturne krize društava državnog socijalizma, izazvano njihovom nesposobnošću da u dužem vremenskom razdoblju ostvare razvojne procese, s jedne strane, i jačanje osamostaljenih interesa i centara moći, s druge strane, vremenom potiskuju revolucionarne ideale i sve dalju i neizvesniju budućnost. Jaz između ideološke norme i stvarnosti, odnosno između „ciljne” i „transfer” ideologije, vremenom dobija dramatične razmere iz kojih izrastaju sve snažniji zahtevi za reformama. Naime, državni socijalizam je nastao kao proizvod revolucionarnog pokreta vođenog ideologijom koja postavlja sebi za cilj komunizam – hipotetički oblik društvene organizacije koji se, s jedne strane, zasniva na dostignućima i vrednostima savremene industrijske civilizacije, a s druge, na idealima socijalne jednakosti, pravde i solidarnosti. Etatizam je, i u teoriji i u praksi kominternovskog marksizma i njegovih derivata, sredstvo a ne cilj revolucionarnog projekta. To znači da je državni socijalizam legitiman samo u meri u kojoj omogućava ostvarenje konačnog revolucionarnog cilja – ukidanje privatne svojine, odumiranje države i izgradnju savremenog komunističkog društva na temeljima savremene industrijske, odnosno postindustrijske civilizacije. Ukoliko to nije slučaj, tj. ukoliko „revolucionarni etatizam”

ne uspe da obezbedi dinamičan i kontinuiran proces privrednog napretka i socijalističkog preobražaja, čiji se uspeh najčešće meri poređenjem s najrazvijenijim kapitalističkim zemljama, i ukoliko se ne ostvare osnovne marksističke postavke da će najrazvijenija društva samom logikom istorijskog razvitka dostići stupanj socijalističkog preobražaja, njegova logika se ruši vodeći krah u legitimitetu državnog socijalizma. Nedvosmisleni indikatori za to su opadanje privlačnosti „marksističko-lenjinističkih” ideologija u većini socijalističkih zemalja i jačanje religioznih, tradicionalističkih i nacionalističkih osećanja i pokreta (katolička crkva u Poljskoj, pravoslavna crkva u Rusiji, evangelistička crkva u DR Nemačkoj, organizacije kakva je, na primer, „Pamjat” u Rusiji, ekstremno nacionalističke partije u Jugoslaviji itd.).

Suočene s produbljavanjem strukturne društvene krize, opadanjem vlastitog legitimiteta i slabljenjem međunarodnog položaja, vladajuće elite u socijalističkim društvima nastoje da poljuljane osnove vlasti učvrste reformskim programima. Po pravilu, njihov cilj nije napuštanje postojećeg sistema („reforme sistema”) već njegovo usavršavanje („reforme u sistemu”). Time je određen i opseg delovanja tržišta koji se svodi na oblasti privrede u kojima su promašaji državnog socijalizma najočigledniji: poljoprivreda, usluge, laka industrija itd. Reformski zahvati u teškoj industriji ili sistemu makroekonomske regulative uglavnom su ostavljeni po strani u ranim etapama reformi.¹⁰ Cilj privrednih reformi se, u takvim uslovima, označava kao stvaranje „socijalističke plansko-tržišne privrede” koja bi trebalo da uskladi bazične mehanizme planske i tržišne regulative. Arhitekta prve faze politike „modernizacije” u Kini (1978–1984) Chen Yun, taj zahtev je izrazio metaforom da je odnos tržišta i plana u socijalizmu nalik odnosu ptice i kaveza: ukoliko je kavez pravilno odmeren, ptica će imati prostora za let, ukoliko je premali ptica će se ugušiti, a ukoliko je preveliki ptica će odleteti.¹¹ Slične ideje

¹⁰ U prvim godinama politike „modernizacije” u NR Kini, na primer, kineski ekonomisti su vodili debatu da li se proizvodi teške industrije mogu uopšte smatrati robama i podlegati zakonima tržišne razmene (Xue Muqiao, *China's Socialist Economy*, Foreign Languages Press, Beijing, 1981).

¹¹ U kineskim dokumentima iz sredine osamdesetih godina ovaj zahtev je izražen u tezama da se „planiranje mora utemeljiti na zakonu vrednosti”, odnosno, da „država (instrumentima ekonomske politike) reguliše tržište, a tržište usmerava preduzeća” (*13th Nacional Congress of the Communist Party of China*, Beijing Review Publications, Beijing, 1987, pp. XI–XII).

zastupalo je i više uglednih sovjetskih ekonomista (npr. Abel Aganbegjan).

Praksa reformi u Jugoslaviji, Kini, Mađarskoj i Poljskoj tokom osamdesetih godina pokazala je, međutim, da je taj zahtev neostvariv usled inkopatibilnosti preovlađujuće državne svojine u privredi s delovanjem mehanizama tržišne regulative. Otuda se u njima ubrzo po prvim, najčešće uspešnim koracima reformi postavljao zahtev za krupnijim reformskim zahtevima u strukturi ukupnog privrednog sistema. Karakterističan primer je kineska „modernizacija”, koja je 1978. godine počela reformama u poljoprivredi (tzv. „sistem ugovorne odgovornosti”, de facto privatizacija obrade zemlje), „maloj privredi” i selektivnom otvaranju prema stranom kapitalu, da bi se, suočena s granicama tako zamišljenih reformi, već 1984. godine opredelila za „reformu ekonomske strukture”, tj. korenitu reformu celokupnog privrednog sistema.¹² Te reforme su se, međutim, već u naredne dve godine sudarile s granicama postojećeg političkog sistema na svim njegovim nivoima, dajući povoda zahtevima za „reformom političke strukture”¹³ koji su obuhvatali reformu političkog sistema, profila i uloge avangardne političke partije, a time i vladajuće ideologije. Međutim i sam nagoveštaj političkih reformi doveo je kinesku političku scenu do usijanja, koje je okončano krvavim događajima sredinom 1989. godine. U osnovi su slična iskustva drugih socijalističkih zemalja, recimo, Mađarske, Poljske i Jugoslavije tokom osamdesetih godina, ali su se ona okončala prevagom reformatorskih zahteva, pri čemu je u sve tri zemlje vlada preuzela vodeću ulogu u reformskim procesima dok su avangardne partije zapale u ozbiljnu krizu.

Iskustva neuspelih Hruščovljevih i Kosiginovih reformi iz šezdesetih godina i postojeći odnos snaga u sovjetskom rukovodstvu bili su, verovatno, razlog zbog koga su Gorbačovljeve reforme od samog početka obuhvatale tržišno usmerene reforme („perestrojka”), procese političke demokratizacije („glasnost”) i strateški zaokret u spoljoj politici („novo

¹² Odluka Centralnog komiteta Komunističke partije Kine o reformi ekonomske strukture, „Marksizam u svetu”, br. 2–3/1985.

¹³ *Resolution of the Central Committee of the Communist Party of China on the Guiding Principles for Building a Socialist Society With an Advanced Culture and Ideology*, „Beijing Review”, No. 40/1986, i *13th National Congress of the Communist Party of China*, isto.

mišljenje"). U Jugoslaviji je takav zahtev bio sadržan u sintagmi o „tri reforme”, lansiran u sklopu priprema za XIV kongres SKJ (privredna reforma, politička reforma i reforma partije). Čak i u Kini problemi s kojima se krajem sedamdesetih godina suočila prvobitna, pomalo tehnokratski zamišljena ideja o „četiri modernizacije” (poljoprivrede, industrije, obrazovanja, nauke i tehnologije i nacionalne odbrane), bila je povod da se na XII kongresu KPK (1982) izađe s konceptom „socijalističke modernizacije” koji je podrazumevao „izgradnju socijalističke materijalne i duhovne civilizacije”. Događaji koji su usledili u tim zemljama pokazali su, međutim, da vladajuće partije nisu, uprkos širini zahvata, uspele da izbegnu krizu.

Ukratko, jednom započete tržišno usmerene reforme počinju slediti vlastitu logiku, sudarajući se neizbežno s granicama postojećeg sistema i nalažući kontinuirane i sve dublje reformske zahvate u svim oblastima privrednog, društvenog i političkog života. Potrebno je naglasiti da je državni socijalizam, uprkos mnogobrojnim nedostacima, relativno konzistentno izveden društveni i ekonomski sistem zasnovan na etatiističkom produkcionom odnosu koji je u ekonomskom, političkom i vrednosnom smislu potpuno inkopatibilan s logikom tržišne privrede.

4. KRIZA REFORME

Četvrto karakteristično obeležje promena u socijalističkim zemljama je duboka ekonomska i politička kriza izazvana sukobom starog i novog, zapravo, dva međusobno oprečna modela društvene, privredne i političke organizacije u kojoj su se našle sve zemlje koje su krenule tim putem.

Upravo je inkopatibilnost administrativno-planske i tržišno usmerene reforme osnovni uzrok što su svi dosadašnji reformski poduhvati zapadali u krizu i bili napušteni. Analiza neuspeha ili ograničenog uspeha reformi stoga otvara pitanje da li se tržišni mehanizmi mogu „primeniti” kao instrumenti usavršavanja administrativno-planskih privreda utemeljenih na državnoj svojini, a da se time ne dovede u pitanje funkcionisanje celokupnog privrednog, društvenog i političkog sistema? Odnosno, da li je moguće postepenim unošenjem

elemenata tržišne alokacije resursa u tkivo administrativno-planske privrede izgraditi konzistentan i funkcionalan privredni sistem? Ukoliko nije, da li je potrebno ili, što je najznačajnije, da li je moguće bitno suziti prostor delovanja tržišta i lišiti ga nekih njegovih vitalnih funkcija kako bi se sprečilo da njegovo delovanje izazove karakteristične probleme kao što su inflacija, bankrotstvo velikog broja preduzeća, rast nezaposlenosti, „pregrethane investicije”, rast unutrašnjeg i spoljnog duga, gubitak kontrole nad makroekonomskim tokovima, ubrzano socijalno i regionalno raslojavanje, bujanje korupcije i privrednog kriminala, pojavu potrošačkog mentaliteta i drugih oblika „desnog skretanja”, „duhovnog zagađenja”, „buržoaskog liberalizma” ili „anarholiberalizma”, „građanske desnice”, bujanje nacionalizma i regionalnog separatizma i sl. – tj. probleme s kojima se danas suočavaju sve socijalističke zemlje.

Najsvežiji primer te vrste je kineska „socijalistička modernizacija”. Iako su 1978–88. godine postignuti ubedljivi, a u nekim domenima (poljoprivreda, seoska industrija) i spektakularni rezultati, već sredinom osamdesetih godina postalo je očigledno da su reforme u industriji neuporedivo složenije od seoskih reformi. Krupna, birokratizovana, demonetizovana i visoko privilegovana državna preduzeća pokazala su se krajnje otpornim na promene, naročito u pogledu cena i svojinskih odnosa. Kako su reforme značile slabljenje funkcija administrativnog planiranja, naročito na centralnom nivou, bez odgovarajućeg jačanja mehanizma tržišne regulative (koji su u velikoj meri bili usporeni ili, čak, blokirani), stvarni rezultat je bila administrativna decentralizacija, u mnogo čemu slična jugoslovenskom „policentričnom etatizmu”. Takvom hibridnom sistemu svojstveni su brojni neželjeni prateći efekti, koji izazivaju duboku privrednu, socijalnu i političku krizu.

Polazeći od pretpostavke da su postojeća socijalistička društva sistemi koji su konzistentno izvedeni iz etatističkog načina proizvodnje i koji, prema tome, deluju na osnovu vlastite logike, pojedini analitičari su probleme s kojima su se na razne načine suočile gotovo sve tržišno usmerene reforme u socijalističkim zemljama slikovito uporedili s ponašanjem organizma kome je transplatiran strani organ i koji ga ili odbacuje ili podleže njegovom fatalnom delovanju. U ovom

slučaju „transplatirani organi” su tržišni mehanizmi, čija je logika nespojiva s logikom funkcionisanja sistema zasnovanih na državnoj svojini i koji ne mogu uspešno delovati ukoliko su istrgnuti iz svog „prirodnog okruženja”, lišeni neophodnih institucionalnih mehanizama i organizacionih rešenja (finansijsko-monetarni, administrativni, poreski, pravosudni i drugi sistemi koji deluju uporedo s tržištem u zrelim tržišnim privredama) i, što je možda najvažnije, u uslovima postojeće socijalne strukture i distribucije moći koja se praktično na svakom koraku sudara s logikom tržišta. Taj fenomen se u praksi reformi u socijalističkim zemljama prelama kroz pitanja da li je moguće na periferiji ekonomskog sistema imati tržišne odnose (recimo, u sektorima poljoprivrede i usluga) a zadržati administrativno-plansku privredu na temeljima državne ili paradržavne svojine, mogu li se reforme ekonomskog sistema izvoditi u uslovima nepromenjenog političkog sistema itd.? Istorija „četiri fantastična meseca” (krajem 1989. godine) u istočnoevropskim zemljama, kada su njihovi sistemi jedan za drugim doživljavali kolaps, izgleda da je pružila definitivne odgovore na većinu pomenutih pitanja.

Haotična privredna kretanja u Poljskoj i Jugoslaviji (mesečne stope inflacije u ove dve zemlje dostizale su krajem 1989. godine 50–70 odsto), produbljavanje ekonomske krize u Mađarskoj (čija je per-capita spoljna zaduženost premašila 2000 dolara), kao i masovni socijalni pokreti u 1989. godini, samo su najnoviji primeri drame promena u socijalističkim zemljama. Na primer, program reformi poljskog vicepremijera i ministra finansija Leška Belceroviča, koji je, uz program jugoslovenskog premijera Ante Markovića, jedan od najradikalnijih programa te vrste u socijalističkim zemljama, predviđa u prvoj fazi slobodne cene, ukidanje subvencija za hranu, uvozne sirovine i poljoprivredne mašine dok bi se u drugoj fazi postepeno ukinule dotacije za gubitaše, kao i eliminisanje uvoznih restrikcija koje sprečavaju stranoj robi da konkuriše (lošijoj) domaćoj robi. Ostvarenje tog programa podrazumeva i zatvaranje velikog broja preduzeća, kao i drastično povećanje nezaposlenosti. Prema mišljenju Witolda Czeckowskog, vodećeg ekonomiste „Solidarnosti”, taj program će gotovo trećinu zaposlenih Poljaka ostaviti bez posla, što ima dalekosežne socijalne i političke konsekvence. U Jugoslaviji su već prve

oštre monetarističke mere iz januarskog „paketa” vlade više velikih jugoslovenskih preduzeća dovele na ivicu opstanka. U obe zemlje, međutim, krizu državnog sektora prati bujanje privatnog sektora (samo u februaru 1990. godine u Jugoslaviji je osnovano nekoliko hiljada novih privatnih preduzeća, od kojih mnoge uz direktna ulaganja stranog kapitala) što je, donekle, ublažilo socijalne potrebe.

5. EKONOMSKI I POLITIČKI PLURALIZAM

Peto zajedničko obeležje savremenih procesa u socijalističkim zemljama jeste postepeno napuštanje državnog socijalizma u korist novih, pluralističkih oblika društvene, privredne i političke organizacije. Međutim, ni u jednoj zemlji se ti procesi ne odvijaju glatko i uglavnom su praćeni oštrom političkom i ideološkom polarizacijom, sa potpuno neizvesnim ishodom.

Ideološka i politička polarizacija

Pošto najnovija istorija ovih zemalja nedvosmisleno pokazuje granice „usavršavanja” postojećeg modela palijativnim reformama, procesi promena dolaze do kritične tačke za koju je karakteristično to da su klasični mehanizmi administrativno-planske regulative u velikoj meri napušteni, dok tržišni mehanizmi iz više razloga nisu preuzeli svoju funkciju, te deluju u velikoj meri na pervertovan način, izazivajući mnogobrojne negativne prateće efekte. Novonastali politički ambijent u takvim uslovima najčešće obeležava konflikt između reformatorskih impulsa i programa koji, uglavnom, dolaze „odzgo”, iz redova političke elite koja njima nastoji da učvrsti poljuljane osnove sistema (a time i vlastiti položaj u njemu) i odgovora „odozdo” koji, po pravilu, zahtevaju daleko šire i dublje promene (socijalni i politički pokreti širom Istočne Evrope krajem 1989. godine predstavljaju karakteristične primere). U takvim okolnostima politički legitimitet starog sistema je u velikoj meri narušen, a politička elita je duboko podeljena između zagovornika starog i novog, u kojoj se kao ključni problem postavlja pitanje tempa i sadržaja promena.

U novostvorenom političkom „vakuumu” javlja se više novih političkih programa i inicijativa koje svoj izraz dobijaju u delovanju mnogobrojnih organizacionih grupa i pokreta. U Mađarskoj i Jugoslaviji je za vrlo kratko vreme nastalo između 100 i 150 novih političkih organizacija, dok ih u Sovjetskom Savezu, prema nekim informacijama, ima i više od 3000. Ukratko, čitav sistem obeležava dualizam, prožimanje starog, državno-socijalističkog modela (koji, uprkos svim nedostacima, ipak čini konzistentan sistem) i novog, tržišnog i pluralističkog sistema, koji deluje tek u rudimentarnom obliku. Možda i nehotice takvu situaciju dobro je izrazila poznata kineska teza „jedna zemlja – dva sistema”, koja na karakterističan način odražava sadašnje stanje u većini socijalističkih zemalja.

a) Ideološki pluralizam

Takvu situaciju naročito otežava činjenica da su reformski programi najčešće izrazito pragmatično usmereni, tj. ne počivaju na jasno uobličanim idejama i političkim stavovima, što ih čini neotpornim na kritike konzervativnih grupa koje nailaze na snažan odziv. U zemljama državnog socijalizma, koje po definiciji počivaju na ideološkim osnovama i u čijem društvenom i političkom životu ideologija ima veoma značajnu ulogu, taj nedostatak umnogome slabi pozicije reformatora. U takvim okolnostima, po pravilu, dolazi do polarizacije unutar vladajućih političkih snaga (partije), čak i u redovima reformatorskih snaga, između onih koji veruju da se problemi koji prate reforme moraju rešavati još dubljim i sveobuhvatnijim reformskim zahtevima i onih koji izlaz traže u usporavanju, pa i u odustajanju od reformi i povratku na stare, „proverene” oblike društvene organizacije. Podele se, međutim, ne ograničavaju samo na (prividno) konceptualna neslaganja, jer se oko dve alternative društvenog razvoja okupljaju i oni koji u njima vide šansu da očuvaju stare ili steknu nove socijalne pozicije i interese. Iza tih neslaganja, zapravo, stoje sasvim realni interesi različitih socijalnih grupa te su otuda pojave socijalne demagogije, „nacional-boljševizma” (kada se fokus masovne političke mobilizacije prenese sa socijalističkih na nacionalne ciljeve i simbole, pri čemu politički mehanizmi ostaju nepromenjeni) i nagli politički obrti redovna pojava u Istočnoj Evropi.

Karakteristični su događaji u Sovjetskom Savezu, vezani za tzv. „slučaj Jeljcin” i objavljivanje poznatog pisma Nine Andrejeve „Ne mogu se odreći principa” u listu „Sovjetskaja Rosija” 1988. godine, koja je napala „perestrojku” upravo s ovih pozicija.¹⁴ Sličnu argumentaciju izneo je i član Politbiroa CK KPSS, Jegor Ligačov, u intervjuu za sovjetski nedeljnik „Argumenti i fakta”. Svoju osnovnu tezu da „socijalizam ima kolosalne resurse i ne sme se poboljšavati kapitalizmom”, on je obrazložio sledećim rečima: „socijalizam se ne sme modernizovati, tj. ne smeju se lečiti bolesne tačke naše ekonomije metodama kapitalističke privrede, naravno, kada je reč o najosnovnijem. Ako se imaju u vidu elementi koji su za nas prihvatljivi, onda je bezuslovno moguće i nužno uzimati sve korisno iz inostranog iskustva. Mnogo je vrednog, efikasnog ne samo na Zapadu, već i u socijalističkim zemljama”.¹⁵ U Kini je prvobitni koncept „četiri modernizacije” zamenjen ideološki čvršće obrazloženim konceptom „socijalističke modernizacije”, koji je obuhvatao „izgradnju socijalističke materijalne i duhovne civilizacije”. Uprkos tome, narednih godina u nekoliko navrata došlo je do konzervativnih ideoloških napada koji su doveli najpre do pada generalnog sekretara CK KPK, Hu Yaobanga (1987), a potom i do krvavih događaja sredinom 1989. godine i pada i drugog generalnog sekretara, Zhao Ziyanga.¹⁶ U osnovi, slična je pozadina i polemika u Jugoslaviji, koje je svojevremeno izazvao „Dugoročni program

¹⁴ U intervjuu datom listu „International Herald Tribune” sredinom 1989. godine, svoje kritike „perestrojke” i Gorbačova Nina Aleksandrovna Andrejeva je sumirala sledećim rečima: „Sad je 'desno' 'levo', a 'levo' je postalo 'desno' i niko više ne zna šta to sve uopšte znači. Ko je ko?... Od 1985. godine zemlja čeka na rezultate Gorbačovljevihi reformi. Pa gde su? Tokom četiri godine Lenjinove vladavine, zemlja je izvojevala revoluciju, dobila građanski rat i spasla nas od inostranih zavojevača. Za četiri godine Staljinove vladavine narod se odupro napadu nacista i postao deo nacionalne avangarde. Otprilike isto toliko vremena bilo je potrebno da se zaleže ratne rane i dostigne predratni nivo proizvodnje. A šta je sa perestrojkom, umotvorinom liberalističke inteligencije? Politička struktura antisocijalističkog pokreta uzima formu demokratskih saveza i narodnih frontova. Sve je veći broj ekoloških katastrofa. Moral opada. Rođen je kult novca. Prestiž poštenog proizvodnog rada je potkopan”. (*Staljinistički 'verniki' u eri 'zastranjivanja', „Borba”, 19–20. avgust 1989. str. 15*).

¹⁵ Zanimljivo je da se u svojoj argumentaciji Ligačov pozvao čak i na mišljenje američkog bankara Johna Cristela koji mu je nedavno savetovao da „ne treba dirati kolhoze i sovhoze, jer i američka poljoprivreda ide na ukupnjavanje”. (*Risto Bajalski, Pogledi Jegora Ligačova, „Politika” 21. oktobar 1989. str. 2*).

¹⁶ O genezi sukoba u postmaovskom kineskom rukovodstvu koji su prethodili dramatičnom raspletu 1989. godine videti u članku Predraga Simića *Socijalizam i modernizacija u NR Kini*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1988.

ekonomske stabilizacije" kao i reformski potezi vlade Ante Markovića. O tim podelama govore i sukobi u drugim socijalističkim zemljama, npr. u Poljskoj¹⁷ i Mađarskoj.¹⁸

Neposredna posledica tih sučeljavanja je naglo opadanje prestiža i uticaja „marksističko-lenjinističkih" ideologija, pre svega osnovnog koncepta „diktature proletarijata", u kojima nema mesta ideološkom i političkom pluralizmu, tj. interesima i idejama van „interesa radničke klase i socijalizma" i u kojima je „društveni" interes neizostavno nadređen interesima pojedinca. Za razliku od „marksističko-lenjinističkih" ideologija, koje politički subjektivitet priznaju isključivo socijalnim grupama, pre svega klasnim i nacionalnim, sve više dolazi do emancipacije političkog građanina koji dobija ulogu osnovnog političkog subjekta. Time se ova društva postepeno udaljavaju od vladajućeg načela kolektivizma, dajući prednost individualistički utemeljenim idejama i ideologijama. Nasuprot pojedincu utopljenom u „svoju" klasu, naciju, društvenu ili političku zajednicu, koji se na političkoj pozornici pojavljuje samo kao pripadnik ili podanik, sve snažniji je zahtev za slobodnim političkim izražavanjem građanina koji će slobodno zastupati svoje interese i poglede i opredeljivati se između različitih političkih opcija.

Svakako, novonastali ekonomski i politički pluralizam dovodi u pitanje i druge bazične vrednosti ne samo „marksističko-lenjinističkih" nego i svih drugih komunističkih i socijalističkih ideologija: socijalnu jednakost, pravdu i solidarnost, čime se otvara i pitanje karaktera sistema koji nastaje kroz ove promene. Situacija se u tom pogledu 1989. i početkom 1990. nesumnjivo promenila. Dok su rani opozicioni pokreti uglavnom ostajali na političkoj levisi (inspirišući se mahom idejama zapadnoevropske socijaldemokratije) kasnije, naročito posle krvoprolića u Rumuniji, došlo je do snažnijeg zaokreta udesno, uključujući i pojavu ekstremno desničarskih

¹⁷ Događaji na poljskoj političkoj sceni tokom osamdesetih godina pružili su obilje primera, odmeravanja snaga reformatora i konzervativaca. Među njima je možda, najdrastičnije bilo ubistvo sveštenika Popjeluška, koje su izvršili pripadnici tajne policije u nastojanju da zastraše pristalice „Solidarnosti" i zagovornike reformi u rukovodstvu.

¹⁸ Nasuprot reformatorima u MSRP i nizu novih, alternativnih političkih pokreta, konzervativci su okupljeni u svojim organizacijama kakva je, recimo, „Ferenc Minih društvo". Ta organizacija je dobila ime po nekadašnjem mađarskom ministru unutrašnjih poslova, koji je zapamćen po najvećem broju hapšenja i egzekucija „narodnih neprijatelja".

političkih grupa i pokreta. Na budući razvoj nesumnjivo će uticati mnogobrojni činioци, specifični za svaku zemlju pojedinačno, iako je već danas izvesno da će ideje socijaldemokratije imati značajnu ulogu u budućnosti Istočne Evrope (na primer, u Jugoslaviji je početkom 1990. godine delovalo već desetak različitih organizacija socijaldemokratske orijentacije). Nesumnjivo je, međutim, da opadanje uticaja marksističko-lenjinističkih ideologija znači i opadanje uloge ideologije u celini, kao i depolitizaciju ovih društava, što se naročito ogleda u nauci, kulturi i svim drugim oblastima duhovnog stvaralaštva koje više nisu podvrgnute zahtevima „idejnosti” i „partijnosti”.

b) Politički pluralizam

Iako praksa političkog pluralizma u istočnoevropskim socijalističkim zemljama čini tek prve nesigurne korake, gotovo je izvesno da je taj proces dobio nepovratan tok. Na prvi pogled, političke podele se vrše oko oprečnih ideoloških stavova. U stvarnosti, oko njih se grupišu brojne socijalne i regionalne grupacije koje različito vide svoje interese u tim procesima. Politički pluralizama se, otuda, razvija na dva koloseka: s jedne strane, do nedavno „monolitne” vladajuće partije dele se unutar sebe na više različitih „linija”, s potpuno različitim ideološkim i političkim ciljevima i programima (pa i socijalnim i nacionalnim uporištima), čiji odnos umnogome prevazilazi okvire klasičnog frakcijskog delovanja, dok se, s druge strane, te partije suočavaju s narastajućim delovanjem novoosnovanih alternativnih političkih organizacija i pokreta. Na marginama te polarizacije javlja se čitav spektar potpuno novih ideja, snaga i pokreta, među kojima su, za sada, najbrojnije one s nacionalnim, pa i nacionalističkim programima, zatim nezavisni sindikalni, demokratski, omladinski, ženski, ekološki, mirovni i drugi alternativni pokreti. Među njima istaknuto mesto pripada prvom alternativnom sindikalno-političkom pokretu u socijalističkim zemljama, poljskom sindikatu „Solidarnost”, koji je postavio neke standarde političkog delovanja koje je sledila opozicija u drugim istočnoevropskim zemljama (mađarski i čehoslovački građanski forum, istočnonemački „Novi forum” itd.). Zanimljivo je da u nekim zemljama (na primer, u Mađarskoj i Jugoslaviji) političke

podele idu linijama generacijskog razgraničenja jer se legalne omladinske organizacije javljaju kao oštri kritičari sistema, vladajuće partije, pa čak i kao njihovi otvoreni politički oponenti. U Mađarskoj neke od najuticajnijih opozicionih grupacija okupljaju upravo mlađe članstvo (na primer, Demokratski forum, Slobodni demokrati, omladinska organizacija „Fides”, kao i pojedini nezavisni sindikati).

Svakako, time se postavlja i pitanje u kom pravcu i kojim tempom će evoluirati politički sistemi tih zemalja. Očigledno je da reforme definitivno stavljaju tačku na instrumentalnu ulogu političkih sistema, pretvarajući ih u mehanizme samoregulacije globalnog društva čije se delovanje umesto na ideologiji temelji na slobodnoj i demokratskoj igri interesa. To podrazumeva, pre svega, legalizaciju pluralizma različitih društvenih interesa, a time i izgradnju institucionalnih mehanizama njihovog usklađivanja, razvoj sistema političkih i drugih interesnih organizacija i grupacija koje će ih artikulirati i posredovati putem demokratskih (parlamentarnih i drugih) procedura, kao i razvoj onoga što se obično podrazumeva pod „pravnom državom” (slobodni višepartijski izbori, primena načela ustavnosti i zakonitosti, uvođenje principa podele zakonodavne, izvršne i sudske vlasti, mehanizme kontrole nosilaca javnih funkcija i političkih institucija, upravnu i ustavnu zaštitu građanina kao osnovu pravne sigurnosti, racionalizaciju pravnog sistema itd.).

c) Komunističke partije

Imajući u vidu karakter komunističkih partija i činjenicu da one predstavljaju alter ego političkog sistema u uslovima državnog socijalizma, pitanje njihovog karaktera i uloge nesumnjivo zauzima centralno mesto. Ovde bi trebalo naglasiti da u ranim ustavima socijalističkih zemalja nije bila isključena mogućnost partijskog pluralizma. Tek sovjetski ustav iz 1936. godine uvodi načelo političkog monizma, dok je u socijalističkim zemljama u kojima su se posle drugog svetskog rata održali ostaci ranijih partija uveden tzv. „hegemonijski partijski sistem”, čime započinje konačno uobličavanje njihovih političkih sistema. Prema mišljenju poljskog profesora Jerzy Wiatra, specijalna ovlašćenja vladajuće partije u takvim uslo-

vima su: utvrđivanje strateških ciljeva socijalističkog razvoja i fundamentalnih ideoloških vrednosti na kojima on počiva; izbor ličnosti na ključna mesta u državnom aparatu; sprovođenje neposrednog nadzora nad oružanim snagama, kao i organizovanje učešća članova i pristalica partije u državnim aktivnostima u organima izvršne vlasti i u različitim reprezentativnim i samoupravnim telima i programiranje propagande i obrazovnih aktivnosti.¹⁹ Monocentrizam političke vlasti bio je i razlog što izbori u takvim političkim sistemima imaju karakter plebiscita za programe i ličnosti iza kojih stoji avangardna partija, najčešće posredstvom političkih organizacija frontovskog tipa koja je neposredni nosilac izbornih aktivnosti. Birači stoga imaju pravo da se izjasne za ili protiv predloženih ličnosti, ali ne i mogućnosti izbora između različitih ličnosti, ideja i programa. Uprkos tome što se ograničene mogućnosti izbora nude u prethodnom, kandidacionom postupku, plebiscitarni karakter izbora umanjuje njihov legitimizirajući značaj i slabi njihov uticaj na javno mnjenje.

Politički monizam, između ostalog, utiče na stvaranje svojevrsnog dualizma u vidu podele vlasti između političko-ideoloških (partija) i političko-izvršnih funkcija (vlada). U ranim fazama razvoja tog tipa političkih sistema, vladajuća partija je obavljala svoju ulogu slično vladajućim partijama u parlamentarnim sistemima, tj. imenovanjem svojih predstavnika na ključne položaje u državnom aparatu. Na primer, u Lenjinovo vreme partijski lider nalazio se na čelu vlade, dok je uloga generalnog sekretara, koji se bavio unutrašnjim i organizacionim poslovima, bila od sekundarnog značaja. Takav dualizam nastao je za vreme Staljina, čime je partija dobila „stražara” revolucije koji vrši nadzor nad ideološkom i političkom utemeljenošću delovanja državne administracije. Na tim osnovama razvio se veoma složen odnos između avangardne partije i državnog aparata, pri čemu se u gotovo svim socijalističkim zemljama postavio zahtev za razdvajanjem funkcija partije od funkcija vlade, s tim da je partija zadržala „vodeću” (ideološko-političku), ali ne i neposrednu rukovodeću (političko-administrativnu) ulogu. Uprkos takvim zahtevima u socijalističkim zemljama su, po pravilu, isti politički krugovi

¹⁹ Jerzy J. Wiatr, *The Polish Dilemma*, u: Maria K. Ciechocińska i Lawrence S. Graham (eds.), *Views from Within*, Westview Press, Boulder and London, 1987.

u partijskom vrhu donosili bitne političke i ekonomske odluke. Prema mišljenju poljskog profesora Andrzeja Werblana, „unošenje menadžerskih metoda upravljanja u politički život ojačalo je autokratske tendencije u politici i meritokratske stavove u ideologiji”.²⁰

Ovi i drugi razlozi stavili su problematiku reformi komunističkih partija, njihovog karaktera i uloge, u fokus pažnje aktuelnih reformskih procesa u socijalističkim zemljama. U tom pogledu dijapazon stavova se kreće od KP Kine, koja se posle događaja iz maja i juna 1989. godine vratila klasičnoj vodećoj ulozi partije koja ne prihvata nikakvu alternativu, do više istočnoevropskih partija koje su se dobrovoljno ili pod pritiskom masovnih protesta odrekle takve uloge.²¹ Međutim, ukoliko se analizira politika koju vode pojedine komunističke partije, naročito u federalnim državama (kao što su SSSR i Jugoslavija) zapaža se da je već unutar njih razvijen širok dijapazon različitih političkih opredeljenja („federalizacija partije”), zbog čega bi se čak moglo reći da se radi o svojevrsnom obliku koalicije, odnosno unutarpartijskog političkog pluralizma. Na takav zaključak upućuju odnosi između CK KPSS i centralnih komiteta partijskih organizacija u sovjetskim baltičkim republikama ili Azarbejdžanu, kao i odnosi unutar SKJ (naročito posle prekida XIV kongresa). Stoga bi se moglo očekivati da u budućnosti dođe do transformacije pojedinih komunističkih partija, bilo u pogledu promene njihovog političkog profila bilo u pravcu njihovog prerastanja u više novih političkih organizacija različite ideološke orijentacije (kao što se već dogodilo sa Poljskom ujedinjenom radničkom partijom i Mađarskom socijalističkom radničkom partijom) ili više nacionalnih partija različitog profila (što se događa s KPSS i SKJ). Moglo bi se reći da se istočnoevropske komunističke partije danas suočavaju s dilemama s kojima su sedamdesetih godina bile suočene tzv. „evrokomunističke partije” u Zapadnoj Evropi (naročito KP Italije) u pogledu unutrašnjeg ustrojstva, unutarpartijske demokratije, ideoloških načela (pre sve-

²⁰ A. Werblan, *Democratization of Political Life. Practical Experiences*, Pawel Bozyk (ed.), *Global Challenges and East European Responses*, PWN, Warszawa, 1988, str. 71.

²¹ Posle poveravanja mandata za sastav nove poljske vlade predstavniku opozicionog sindikata „Solidarnost”, Tadeušu Mazovjeckom, PURP se našla u položaju jednog od članova vladajuće koalicije. Prvi čovek MSRP, poznati mađarski reformator Reže Njersj, sa svoje strane, izjavio da bi MSRP bio spreman da prihvati ulogu opozicije.

ga, napuštanje koncepta diktature proletarijata, ideološkog monizma i isključivosti itd.). Osnovni pokretački motiv je sve veći pritisak „odozdo” i pojava konkurentskih organizacija, što prinuđava i komunističke partije da sledeći zahteve birača sve brže menjaju svoj politički profil.

Promene u karakteru i načinu funkcionisanja komunističkih partija neposredno utiču i na promene u ostalim starim političkim organizacijama koje postepeno gube svoju transmisionu ulogu i pretvaraju se u samostalne političke faktore. Međutim, postoje dosta velike razlike u sposobnosti pojedinih organizacija da prihvate ulogu samostalnog subjekta (javljajući se, najčešće, kao opozicija komunističkoj partiji). Stare sindikalne i, naročito, frontovske organizacije u većini slučajeva teško se snalaze u novoj ulozi. U Jugoslaviji, na primer, još od kraja pedesetih godina postoje ideje o pretvaranju Socijalističkog saveza radnog naroda u neku vrstu legalne opozicije Savezu komunista koje, međutim, nikada nisu uspele da se ostvare iz razloga koji potiču iz samog frontovskog karaktera ove organizacije. Sličan je slučaj i sa zvaničnim sindikatima, iako su u tom slučaju pritisci članstva i, naročito, alternativnih sindikalnih organizacija (kao što je bio slučaj u Poljskoj) mnogo značajniji činilac koji navodi sindikalna rukovodstva da zauzimaju mnogo samostalnije stavove.

Razmatrajući ovu problematiku treba se osvrnuti i na ulogu armije koja je, zbog tesnih istorijskih veza sa vladajućom partijom (čelna ličnost komunističke partije je, po pravilu, bio i glavnokomandujući oružanih snaga) i čvrstih institucionalnih veza (partijske organizacije u armiji i sl.) u socijalističkim društvima značajan politički činilac. Štaviše, u literaturi se često armija (kao i partijske paravojne organizacije) tretira kao „oružano krilo partije” (tipičan slučaj je Mao Zedungovo shvatanje uloge kineske armije). U procesima reformi armija stoga ima ulogu jednog od odlučujućih političkih faktora, bilo da ih pokreće ili da im se suprotstavlja (u Kini i Poljskoj oružane snage su se tokom proteklih desetak godina pojavile u obe uloge), ali i institucije čiji se položaj reformama bitno menja. To je bio razlog što su promene u socijalističkim društvima izazivale značajne promene ne samo u političkoj ulozi armije nego i u njenom ukupnom položaju, strukturi,

pa i doktrini nacionalne odbrane.²² Najčešći smer tih promena je postepeno udaljavanje armije od politike, njena profesionalizacija i opadanje značaja doktrina zasnovanih na idejama o „oružanom narodu” i „narodnom ratu” (u ideološkom smislu) u korist manje-više klasičnih koncepcija razvoja, zasnovanih na upotrebi moderne vojne tehnologije. Bojazan pojedinih armijskih krugova u socijalističkim zemljama da će promene negirati opštenarodni karakter oružanih snaga čini se, ipak, diskutabilnom, budući da se u brojnim, naročito manjim zemljama parlamentarne demokratije to nije dogodilo (na primer, u Švajcarskoj). Još je diskutabilnija teza da bi uvođenje političkog pluralizma dugoročno umanjilo odbrambenu sposobnost ovih zemalja, što uverljivo demantuje vojna moć većine savremenih parlamentarnih demokratija. U prelaznom periodu, međutim, u uslovima visoke nestabilnosti socijalističkih društava nije isključeno da dođe i do određenog opadanja njihove odbrambene sposobnosti, pa i ugrožavanja njihove bezbednosti. Zbog toga, kao i mnogih drugih razloga, depar-tizacija armije u pojedinim socijalističkim zemljama, u kojima postoji izuzetno čvrsta sprega komunističke partije i oružanih snaga (Kina, SSSR i dr.), verovatno će biti još izvesno vreme neprihvatljiva.

PERSPEKTIVE POLITIČKIH REFORMI U SOCIJALISTIČKIM ZEMLJAMA

Kada se pokušaju sagledati perspektive političkih reformi u socijalističkim zemljama jedno od prvih pitanja odnosi se na okvire u kojima će se odvijati njihov politički život u budućnosti. Prema mišljenju poljskih i mađarskih stručnjaka to je „socijalistička parlamentarna demokratija”, odnosno sistem u kome će biti otvoren prostor delovanju političkih organizacija koje se nalaze na levoj strani političkog spektra, tj. koje će uvažavati socijalistički karakter ovih društava i njihove međunarodne političke i druge obaveze. Prve izjave novog poljskog premijera Tadeusza Mazowieckog i lidera „Solidarnosti” Leha

²² O ulozi kineske Narodnooslobodilačke armije u politici „modernizacije” videti u: Predrag Simić, *Nacionalna odbrana i politika 'socijalističke modernizacije' u NR Kini*, „Vojno delo”, br. 6/1987.

Walense o politici nove vlade, kao i reakcije iz Sovjetskog Saveza, ukazuju da je takva pretpostavka, bar kada je Poljska u pitanju, osnovana. Nešto slično događa se i u Mađarskoj posle vanrednog kongresa mađarske Socijalističke radikalne partije i promene njenog političkog profila (početne dileme u odnosu Sovjetskog Saveza presekao je telegram Mihaila Gorbačova Reže Njeršu, u kome mu je sovjetski lider čestitao na izboru za predsednika novostvorene partije). Time, međutim, problem organizacije i načina funkcionisanja političkog sistema nije ni izdaleka rešen, jer je veliko pitanje kako će se ponašati vlasti na srednjim i nižim nivoima političkog sistema („nomenklatura”, „politokratija”), koje mahom čine pripadnici avangardne partije naviknuti da rade u starim uslovima i koji će se, van svake sumnje, naći u potpuno izmenjenoj ulozi. Ta činjenica otvara brojne nedoumice jer je dovoljno prisetiti se ne tako davnih iskustava socijalističkih vlada u pojedinim zapadnoevropskim zemljama (na primer, u Francuskoj i Grčkoj) čija je politika naišla na snažan otpor (pasivan ili aktivan) upravo na tim nivoima. U Poljskoj, na primer, Poljska ujedinjena radnička partija je sve donedavno, uprkos potresima i krizama kroz koje je prošla, predstavljala najsnažniju i najbolje organizovanu političku organizaciju. U članstvu PURP-e nalazio se svaki četvrti inženjer i tehničar, brigadista i poslovođa u fabrici, univerzitetski nastavnik i advokat, dve trećine javnih tužilaca i svaki drugi sudija.²³

Žilav otpor reformama (naročito političkim) iz redova „nomenklature”, koji čak i u novije vreme izaziva i krvoprolića, otvara brojne nedoumice u pogledu dužine i karaktera prelaznog perioda u kome će se izgraditi novi politički i institucionalni okviri ovih društava. Nesumnjivo je da, bar u

²³ U članku pod karakterističnim naslovom „Vaš premijer, naš aparat”, poljski politički dnevnik „Politika” objavio je statističke podatke koji pokazuju da je partijska „nomenklatura” jedna od najvećih barijera pred kojima će se naći vlada predvođena pripadnicima sindikata „Solidarnost”. Pred kraj sedamdesetih godina preporuka ili dozvola partijskog aparata bila je potrebna za sve one koji su zauzimali jedno od 120.000 rukovodećih mesta, dok je posle uvođenja ratnog stanja neformalno „nomenklatura” obuhvatala čak 270.000 funkcija u državi i privredi. Stoga poljski dnevnik zaključuje: „Treba se nadati da će premijer i njegovi ljudi razumeti sadašnju situaciju kao neku vrstu istorijskog nasleđa, a tada neće u ljudima nomenklature imati protivnike. S druge strane, i ti iz 'našeg' aparata moraju shvatiti da je došao kraj uskim krugovima odlučivanja i da će jedini kriterijum u ocenjivanju njihove sposobnosti biti rezultati rada za društvo i državu, a ne zasluge za neku od partija. Ne mogu, takođe, računati da će ih partija odbraniti ukoliko se pokažu slabi i stručno slabiji od drugih”. (Ilija Marinković, *'Solidarnost' pred barijerom*, „Politika”, 4. septembar 1989, str. 5).

danas poznatim slučajevima, nije realno očekivati radikalne i brze „prevrate” i da će ti procesi biti veoma spori i izuzetno složeni. Na takvu pretpostavku ne navodi samo unutrašnja situacija u ovim zemljama, koja je još uvek daleko od razvijenih parlamentarnih demokratija (u kojima nasuprot vladi opozicija formira vlastite „kabinete u senci” koji mogu vrlo brzo preuzeti funkciju vlade), već i međunarodno okruženje, u prvom redu obaveze u okviru ekonomskih, vojnih i političkih saveza. Oprez koji su iskazale SAD i zapadnoevropske zemlje prema promenama u Istočnoj Evropi ukazuju na njihovu bojazan da bi nagli zaokreti i njihova destabilizacija mogli ozbiljno ugroziti proces „detanta”, mir i bezbednost u Evropi i svetu, a time i interese Zapada. Stoga je realno očekivati relativno dug period koegistencije različitih političkih snaga, koalicionih vlada i prožimanja funkcija klasične „vlade” i „opozicije”.

Aktuelna dilema „neprijateljski” ili „partijski pluralizam” u pojedinim istočnoevropskim zemljama može se stoga, shvatiti samo kao prelazni oblik u razvoju ovih političkih sistema. Iako se politički pluralizam u savremenim parlamentarnim demokratijama ne svodi na delovanje jedne ili više partija, budući da pored partija funkciju političke artikulacije i posjedovanja različitih interesa imaju i brojne druge organizacije i institucije (interesne grupe, grupe za pritisak, „lobiji”, različite organizacije i sl.), danas se teško može videti realna alternativa političkim partijama kao nosiocima različitih društvenih interesa i faktorima koji ih uobličavaju u alternativne političke programe koji su predmet političkih procesa u savremenim strukturno diferenciranim društvima. To, svakako, ne znači da je višepartijski politički sistem idealno ili jedino moguće rešenje, već samo da su se u savremenim uslovima višepartijski, a posebno dvopartijski parlamentarni sistemi pokazali neuporedivo efikasnijim i fleksibilnijim oblikom političke organizacije modernih društava u odnosu na jednopartijske, naročito one u zemljama državnog socijalizma.

Najveća iskušenja, verovatno, očekuju višenacionalne zajednice u kojima politički pluralizam neizbežno sadrži i snažnu nacionalnu dimenziju, koja umnogome otežava rešavanje ekonomskih i socijalnih problema budući da ih prebacuje na teren u kome ponekad deluju i sasvim iracionalni motivi i

partikularni interesi koje je veoma teško uskladiti klasičnim demokratskim mehanizmima i parlamentarnim procedurama. U socijalističkim zemljama problem je utoliko složeniji što popuštanje stega klasičnog državno-socijalističkog modela i decentralizacija političke moći postaju uporišta lokalnim birokratijama da učvrste svoje pozicije, zamenjujući marksističko-lenjinističke nacionalnim ideologijama i paradigmama, pri čemu struktura i logika funkcionisanja sistema ostaju manje-više nepromenjeni. Iako tzv. policentrični etatizam nije specifikum ovih društava (kao što se moglo videti, on je neizbežan pratilac gotovo svih reformskih procesa u socijalističkim zemljama), njegove posledice su u njima najsloženije. Savremena praksa govori da su lokalne političke elite sposobne da učvrste svoju poljuljanu poziciju prenoseći težište političke mobilizacije s revolucionarnog na nacionalni teren. Time na mesto tradicionalnih revolucionarnih ideala i motiva dolaze nacionalni simboli i motivi, dok se stvarni problemi reformi i strukturne transformacije ovih društava potiskuju na marginu. Iako nacionalna mobilizacija ponekad može biti i sredstvo za sprovođenje reformskih ciljeva, kao što je to bio slučaj u Kini²⁴ i nekim drugim socijalističkim zemljama, njen cilj je najčešće konzervacija postojeće strukture sistema. Najteža posledica „policentričnog etatizma” u višenacionalnim zajednicama sastoji se u tome što se nacionalna mobilizacija vrši protiv pripadnika drugih nacija i centralnih vlasti, čime se izaziva politička kriza s neizvesnim ishodom. Kriza međunacionalnih odnosa (vidljiva u Jugoslaviji, Sovjetskom Savezu i, delimično, u NR Kini /Tibet/) povratno deluje na zaoštavanje privredne i socijalne krize jer se zbog suprotstavljenih interesa i politika nacionalnih političkih rukovodstava usporava ili, čak, blokira njihovo rešavanje.

Političkoj mobilizaciji na nacionalnoj osnovi pogoduje to što u okvirima klasičnih državno-socijalističkih političkih si-

²⁴ Na primer, u uvodnom referatu na 13. kongresu Komunističke partije Kine Zhao Ziyang je rekao: „Mi moramo biti svesni da su pred nama dug put i još složeniji zadaci. Mi smo, još uvek na niskom razvojnem stupnju zbog toga što smo izgubili mnogo vremena pre nego što smo počeli da rešavamo problem. Današnji svet karakteriše brza revolucija u tehnologiji, sve intenzivnije nadmetanje na tržištu i promenljiva politička situacija. Mi smo suočeni s izuzetnim i neodložnim izazovima. Ukoliko to ne bismo shvatili i udvostručili naše napore, naša zemlja i naš narod mogu još dublje zaostati, a Kina neće biti u stanju da zauzme ono mesto koje joj po pravu pripada u svetu. Istorija zahteva da naša generacija i nekoliko narednih generacija Kineza – članovi Komunističke partije, pre svega – ustanu, ujedine se i učine sve što mogu da odgovore izazovu” („13th National Congress of the Communist Party of China, isto.).

stema politički subjekt nije građanin–pojedinač, već kolektiv (klasa, radni kolektiv, lokalna zajednica, nacija itd.). Stoga se problem političkih reformi u višenacionalnim socijalističkim društvima bitno ne razlikuje od reformi u nacionalno homogenim društvima, jer je i u jednom i u drugom slučaju logični pravac promena u izgradnji modernog pluralističkog sistema prenošenja političkog subjektiviteta sa kolektiva na pojedinca–građanina. U tom pogledu nacionalna pripadnost može biti samo jedan od značajnih, ali ni u kom slučaju jedini aspekt političkog subjektiviteta i delovanja pojedinca. Politički sistem ovakvih društava, međutim, mora uvažavati i izražavati njihovu višenacionalnu strukturu, što znači da se u više elemenata mora razlikovati (federativno uređenje, višedomni parlament itd.). Problem, međutim, nije isključivo politički, već i ekonomski, budući da ekonomske integrativne sile u socijalističkim društvima iz poznatih razloga nisu ni približno snažne kao u federacijama koje počivaju na zrelih tržišnim privredama. Stoga nije realno očekivati da se rešenje međunacionalnih odnosa može naći isključivo na političkom planu – tek izgradnjom konzistentne tržišne privrede moguće je razviti snažne ekonomske integrativne veze koje će delovati uporedo s institucijama političkog sistema.

Ukratko, politički pluralizam u socijalističkim društvima dobija svoj izraz u različitim oblicima: „nepartijskom pluralizmu”, unutarpartijskom i višepartijskom pluralizmu, ideološkom pluralizmu, nacionalnom pluralizmu, sindikalnom pluralizmu itd. Ono što u novonastaloj političkoj situaciji naročito privlači pažnju jeste činjenica da se podele i sporovi odvijaju pred očima javnosti, što znači da polako nestaje jedno od karakterističnih obeležja političkog sistema državnog socijalizma – tzv. „zatvoreni komunikacioni sistem” – koji je sve političke i ideološke sporove ograničavao na najuže krugove vladajuće partije, emitujući u javnost samo šifrovane poruke (jedan od najupečatljivijih primera ove vrste je tzv. antikonfucijanska kampanja u Komunističkoj partiji Kine početkom sedamdesetih godina), što zamenjuje ono što je u Sovjetskom Savezu označeno pojmom „glasnosti”. Drugo karakteristično obeležje su zameci institucionalizacije različitih interesnih i političkih grupacija i to ne samo u okvirima pojedinih grupacija unutar vladajuće partije ili novostvorenih političkih pokreta

i partija, nego i u okvirima parlamentarnog sistema. Tipičan primer te vrste je nedavno stvaranje grupacije deputata u Vrhovnom sovjetu SSSR, okupljene oko Borisa Jeljcina i drugih radikalnih zagovornika „perestrojke”.

Konačno, valjalo bi ukazati da je iz ove analize morao izostati veoma složen kompleks međunarodnih aspekata promena u socijalističkim zemljama, koje su za vrlo kratko vreme izmenile političku kartu Evrope i čitavu posleratnu strukturu odnosa Istok–Zapad, otvarajući mnogobrojne dileme i pitanja s kojima će se čitav svet suočavati u narednim godinama.

S U M M A R Y

CHANGES IN THE SOCIALIST COUNTRIES: CONTENTS AND PROSPECTS

The wave of changes which swept over the countries of Eastern Europe late in 1989 did much to change the political map of the „Old Continent”. What at first seemed to be merely another attempt to reform state socialism soon acquired the form of radical changes within the entire social, economic and political system of most of the socialist countries with far-reaching consequences in overall international relations. Particularly noteworthy is the fact that the system which has been functioning without interruption throughout Eastern Europe ever since the World War II collapsed in a mere four months, thus altering the existing structure of East–West relations. There is no doubt that these processes will be the subject of exhaustive research during the years ahead. Preliminary analyses already indicate that despite undoubted differences they have at least five essential points in common: structural crisis of state socialism, prevalence of market and pluralistic orientation of reforms, „domino effect” of reforms, structural crisis of these societies and introduction of economic and political pluralism. All these lead to certain conclusions regarding the character of relations between the economic, social, political and ideological spheres in the socialist societies, the possible contents and directions of economic and political changes, their interdependence and their potentials and limitations.

R É S U M É

LES CONTENUS ET LES PERSPECTIVES DES CHANGEMENTS DANS LES PAYS SOCIALISTES

La vague des changements qui, fin 1989, a touché les pays de l'Est a grandement changé la carte politique du „vieux continent”. Ce qui au départ ne semble être qu'une nouvelle tentative dans la série des reformes du

socialisme d'Etat s'est vite transformé en changements déchirants de l'ensemble des systèmes sociale, économique et politique de la majeure partie des pays socialistes influençant fortement l'ensemble des relations internationales. Saute aux yeux surtout le fait que le système qui depuis la seconde guerre mondiale avait fonctionné sans cesse tout le long de l'Europe de l'Est s'est trouvé rien qu'en quatre mois en proie au colapsus apportant ainsi des changements dans l'actuelle structure des rapports entre l'Est et l'Ouest. Bien que ces processus soient de nature à servir d'objet de recherches approfondies dans les années à venir, les toutes premières analyses faites indiquent que, en dépit des différences incontestables, ces processus présentent au moins quelques points communs: la crise de structure du socialisme d'Etat, le prédominance de l'orientation vers l'économie de marché et le pluralisme, l'instauration du pluralisme économique et politique. Cela donne lieu à des conclusions concernant le caractère des rapports entre les sphères économique, sociale et politique des sociétés socialistes, relatives aux contenus et axes possibles des changements économiques et politiques, leur interdépendance, leur portée et leurs limites.

РЕЗЮМЕ

СОДЕРЖАНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РЕФОРМ В СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ СТРАНАХ

Волна изменений, охватившая под конец 1989 года восточноевропейские страны, во многом изменила политическую картину „старого континента“. То, что в начале казалось только еще одной попыткой в ряде попыток реформы государственного социализма, вскоре превратилось в глубокие изменения совокупной экономической и политической системы большинства социалистических стран, с далеко идущими последствиями для совокупных международных отношений. Особое внимание привлекает факт, что система, непрерывно функционировавшая повсюду в Восточной Европе после второй мировой войны, в течение всего четырех месяцев пережила коллапс, меняя таким образом структуру отношений Восток – Запад. Хотя настоящие процессы будут предметом исчерпывающих исследований в очередном периоде, однако, уже предварительные анализы указывают на то, что между ними, вопреки несомненным разниц, существует не менее пяти точек соприкосновения: структурный кризис государственного социализма, перевес рыночной и плюралистической ориентации изменений, „домино-эффект“ реформ, структурный кризис этих обществ и введение экономического и политического плюрализма. Это ведет к определенным выводам о характере отношений между экономической, социальной и политической сферами в социалистических обществах, возможных содержаниях экономических и политических изменений, их взаимозависимости, а также о их возможностях и ограничениях.